

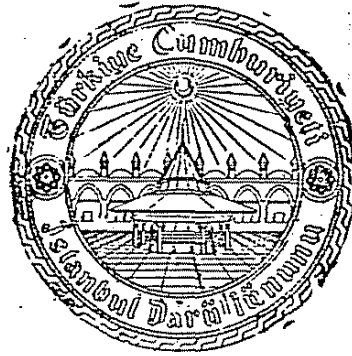
Altıncı Sene

Yirmibeşinci Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHÎ, İÇTİMÂÎ, DİNÎ, FELSEFÎ

1. Şubat 1933

İSTANBUL
Bürhaneddin Matbaası
1933

Bir «Başlangıç» [1]

Ahlak meselelerinin son derece betaetele tebeddül ettiği umumiyetle kabul edilmiştir. Bu müşahedenin yalnız bizzat ahlâk kaideleri hakkında değil, belki ahlâk hakkındaki felsefe nazariyeleri hakkındada değeri vardır. Bu nazariyeler kolay kolay yenyollara dökülmez. An'anevî meseleler hakkında tercihlere kalkışmaktan içtinap eder. Ancak mutata tarzlarda vaz edilmek suretile iyi olacağı zannında bulunur. Bu tarzın köhne olduğu, ve meselelerin yahut onlardan bazılarının artık vaz edilmeye değmez bulduğu meydana konulmak teşebbüsünde bulunulursa, derhal anlaşmamazlıklar ve münazaalar kendini gösterir.

La morale et la science des moeurs bu hususta tecrübede bulunacaktı. Bu kitap henüz intişar etmiş idi ki mücmel bir kont randüde şu satırlar okunabiliyordu: "Muharrir... Bize bir ahlak kitabı veriyor...", Ahlak kitaplarının feylosoflar tarafından vücade getirildiği ve bundan böyle asla kaidevî olmayı iddia etmeyecek bir ilmi, ve bu ilim üzerine teessüs etmiş akli bir ahlâk san'atini onların yerine geçirmek lâzım geleceği gösterilmek için o kadar itina edilmişken; derhal, bir ahlak kitabı yazıldı cevabını istihza olmayarak işitmek! İtiraf ederim ki gözlerime inanmıyordum. Ondan sonra, artık hiç taaccüp etmedim. Bidayeten benim o kadar tuhafıma giden kelime, benim için artık kıymetli bir alâmet halini aldı. O kelime, benim münekkitlerimden bir çoğunun ruhî haletleri hakkında beni tenvir etti. Bana yapılan itirazlardan bir çoğunun anahtarını

[1]Levy-Bruhl'ün "La morale et la science des moeurs", eserinin çıkması, ahlâkî metafizik noktai nazardan telâkki eden feylosoflar ile içtimaî noktai nazardan telâkki eden feylosoflar arasında ilmî bir münakaşanın zuhurunu mucip olmuştur. Kitabın mukaddimesi bu mühim münakaşayı kulâsa etmiş olduğundan bizim felsefe muhitimiz için çok meraklı ve çok faydalı bir mevzudur.

N. H

önceden bana vermiş oldu. Bu itirazlar kezalik, zımmen Morale et la seieuce des moeurs'un bir ahlak kitabı olduğunu, yahut olması lâzım geldiğini tazammun ediyor. Benim niyetim bütün bütün tamamen başka idi, ve ben bnnu elimden geldiği kadar izah etmiş idim. Bunnla beraber acaba niçin, bu kadar tedbirler alınmışken, yine anlaşılamazlık hasıl olmuştu? Bu vakanın sebeplerini araştırırken, ihtimalki, hem benim münakitlerimden bâzılarına cevap vermiş, hem de isbat etmek istediğimiz şey'i daha vuzuhla meydana koymuş olacağım.

Örflerin ilmi ahlâkın yerine geçebilecekmi? Diye M. Fouillée soruyor. — Hayır, diye cevap veriyor. Ancak yerine başkası konulacak bir şey yıkılır, ahlâkı imha etmek iddiasında bulunan ürfler ilmi, onun yerine geçemiyecektir. Binaenaleyh ahlak baki kalacaktır.

Bu sefer biz düşünüyoruz “ahlak,” kelimesi burada ne manada alınmıştır? bir ilim gibi tesis etmek tecrübesinde bulunmak haysiytile bir ahlakımı, yoksa insanın vazifelerini tayin etmek, ve vicdanın emirlerini mücerred tabirlerle göstermek haysiyetile bir ahlakine mezubahistir? Örfler ilimi fizik yahut herhangi diğer bir ilim gibi nazari vasfı arar, ve binaenaleyh ikinci manada alınan ahlâkı yıkmayı düşünmiyeceği bedihidir. Onun işiancak, nazari denilen ahlâk iledir. Meydana çıkan mes'ele sırf nazaridir, ve ancak bir ilmin muvzuuna ve usulüne taallük eder. Galip çıkacak hangi taraf olsa, ahlakiyet bu mücadeleden bir şey kazanmaz. Bu noktada “ahlak,” kelimesinin istimali ibhamı ibka etmemelidir.

Biz, örfler ilminin nazari ahlâkı “yıkacak,” bir halde olacağını da zannetmiyoruz. Böyle bir iddiada bulunmaz, ve buna ihtiyacı da yoktur. Ahlak sistemlerinde diyalekitik bir red şeklini bizzarure alacak, ve onlarla müşterek olan umdelerin kabulünü tazammun edecek olan bir mücadeleye girişmek neye yarar? Örfler ilmine, bu sistemlerin tarihen ne olduklarını, mevcut amelî ahlâkı aklileştirmek için bizzaure sarfına mecbur oldukları bir cehdi nasıl ifade ettiklerini göstermek, ve

mednî cemiyetlerin ahlakî tekâmülünde bu sistemlerin oynadıkları bâzı kerre mühim olan rolü bildirmek kifayet eder. Fakat, örfler ilminin bu sistemleri yıkmamakla beraber, onların yerine geçtiği pek haklı olarak söylenebilir. zira, örfler ilmi, bu sistemlerin zâhiren görünüşü idi: Ahlakî şe'niyetin objektif ve hasbî bir ilmidir.

Şu halde biz örfler ilminin ahlakı yıkmamakla beraber, onun yerine geçtiğini gösterdiğimizi zannederken, niçin M. Fouillée ve diğer bir çok münakkitler, örfler ilminin ahlakı imha edip onun yerine geçmediğini iddia ediyorlar? — Çünkü şimdiye kadar teklif olunan ahlaka mümasil, yani hem nazari hem de kaidevi "bir ahlak," olmaksızın, ahlâki şe'niyete mütaallik bir ilim mefhumu henüz kabul etmekte müşkülât çekmekte oldukları şeydir. Örfler ilminin nazari ahlâkın yerine geçmesini istiyormusunuz? O halde bu ilmin aynı cinsten aklî itmi'nani vermesi, ve o ahlak tarafından vazolunan esaslı mes'eleleri halletmesi lâzımgelsecektir. Madamki örfler ilmi bu arzuları hiç tatmin etmiyor, münkkitler bu suretle bol bol itiraz mevzuu buluyorlar. "Ahlak kitabı," sıfatile, örfler ilminin bir çok kusurları olduğu şübhesizdir. Fakat o bildirilmek istendiği gibi olsaydı, işte o vakit nazari ahlâkın yerine geçmiyecekti: Ancak onu yeni bir şekilde uzatmış olacaktı. Bilakis, onun yerine geçecektir. Çünkü vazife, faydalı, hayır hakkında ananevi mes'elelerin mücerret tabirlerini vazetmeye devamı reddeder, çünkü Socrat, Eflatun ve Aristo nun yaptığı gibi küllî mefhumlar üzrine nazariyeler yürütmez, çünkü doğruluğu meydana konulabilecek olan sureti halleri kabul eden cüz'i ve sarih mes'elelere bağlanmak için diyalektik münakaşaları bırakır.

Bu nazarı cehdin mevkiini değiştirmesi bittabi mukavemet uyandırır. Yılmış olduklarından, ve bazı kere örfler ilminde ahlak kitaplarında görmeye alıştıkları şeyleri bulamayacaklarından endişeye düştüklerinden, münekkitler protesto ederler. Burada bundan evvelkilere benzemekten başka bir şey yoktur. Tabii ilimlerin tarihi bize öğretiyor ki, bu ilimlerde kendi mevzu-

larına ve usullerine sahip olmak için uzun müddet mücadeleye mecbur kalmışlardır. Bu ilimlere de kendilerinden ilim vasfını kaldıran, lafzî ve diyalektik bir nazariyeden kurtulmak için uzun uzun cehitler sarfetmek lâzım geldi, çünkü bu ilimler yalnız tecrübeye kıymet veriyorlar ve yalnız cüz'i ve iyi tarif edilmiş meselelerle meşgul oluyolardı.

Ahlakın mevzu bahseldüğü hali hazırda bu mukavemetin daha canlı olacağı -şüphesiz haksız olarak-bize gözüküyor, ve ihtimalki, fazla zahmet çekmeksizin, bu mukavemeti uzatacak olan başlıca sebepleri birer birer ayırabileceğiz. Bu tetebbu başlamadan evvel, hiç olmazsa bize karşı itirazların bir çoğunda bulunnan ve hemen hemen hiç bir münekkidin bundan tamamen kurtulamadığı bir ön-hükme işaret edelim. Ahlak hakkındaki nazariyelerin bizzat ahlak gibi olması isteniyor, ve örfler ilmi de fizikin ve mihanikin olduğu gibi bu vasıfdan mahrum bulunuyor, bundan dolayı itiraz olunuyor. Bununla beraber, bir ilmin, kendi mevzuunun manevî yahut bedîî görüşlerine iştirak etmesi için ne gibi Apriori bir sebep vardır? Bir fizioloji kitabından onun "canlı,, olması, bir akustik kitabından onun "Ahenkli,, olması beklenir mi? Bir hayatıyat kitabının resimlerini mülâhaza ediniz: Tahlili gösteren hayatî fonksiyonlardan bu resimlerin bir farkı yok mudur! Bunun gibi örfler ilmini tetkik eden eserlerde de, mücerret tâliller yahut ahlakçıların teemmülleri değil, belki etnografya müşahedeleri, suallere verilmiş cevaplar, istatistik cetvelleri, rakkamlar sütunları, velhasıl, doğrudan doğruya idrak için bizim "ahlâk,, tesmiye ettiğimiz şeyden son derece uzak olan her şeyi bulmaya yavaş yavaş alışılacaktır. İlmin, ilim olmak haysiet ile, meşgul olması lâzım gelen yegâne alâka, tetebbu edeceği şe'niyeti mümkün olduğu kadar mükemmel bir tarzda, şeileştirmek degilmidir? Ondan sonra, fakat yalnız ondan sonra, amelî noktai nazar mevkiini alır, ve umumiyetle, ilmî taharriler ne kadar hasbi olursa, tatbikatta o kadar verimli olur.

Bu telakkinin böyle nazari noktai nazarı amelî noktai nazar-

dan tefrik edemez olan münekkitlerin nazarında teyccühe mazhar olması çok güç oluyordu, onlar, bilâkis, ahlaki hem nazari hem de kaidevi, ve nazari olmaktan daha ziyade, kaidevi tasavvur ediyorlar. Onlardan bazıları hattâ sırf, müsterek vicdanın emrettiği şeyi sistemleştirmeyi ahlâktan istemiye kadar varıyorlardı. Bütün diğer taharriler, onlara, muzır demiyelim ama, beyhude gözükür. M. Cantecor yazıyorki “madem ki âlimler hakkın ne olduğuna karar vermek için Patağonların yahut Eskimoların reylerini hesaba katmaya kendilerini mükellef tutmıyorlar, ahlakta da vahşilerin tarihile alâkayı kesmenin ihtimal zamanı gelmiştir.” Burada amelî alâkanın karşısında tarihî alâka tamamen kaybolur. Ahlâkın yegâne mevzuu “Hayrın hakkında karar vermek,” vicdanımızın bize emrettiği vazifeleri umderlerine irca itmektir. Binaenaleyh madem ki biz Patağonların ve Eskimoların ahlâklarını tatbik etmek istiyor değiliz, o halde onların ahlâkının tettebbuu bizim ne işimize yarar? Biz ancak bir ürfler ilmi vücade getireceğiz, halbuki biz kaidevi, nazri bir ahlâktan vaz geçemiyoruz: Bize teklif olunan telâfiye biz nasıl razı oluruz?

Bizim münekkidimizle bizim aramızdaki ayrılık burada o derecedir ki artık burada, asıl bir itiraz mevzu bahis değil, belki, daha ziyade umdeler hakkında esaslı bir ihtilâf vardır. Ve bu ihtilâf M. Centecor, in ürfler ilminin “bizim amelî ihtiyacımızı iyce tatmin edip etmediğini,” sorması üzerine bütün bütün meydana çıkar. Bedihidirki hayır, o bunu tatmin etmez. Fakat bize göre, o bunu tatmin edecek değildir. Ne olursa olsun, bir ilim, eğer hakikaten bir ilim ise, bizim bilmek ihtiyacımızı tatmin eder ki bu tamamen başka bir şeydir. Ürfler ilminin mevzuu bilhassa ahlâkî şe’niyeti tettebbu etmektir ki muhalif ön - hükümlere rağmen, maddi şe’niyette de olduğu gibi, ilmî tahlilden evvel bizim için malûm değildir. Bu şe’niyeti elde etmek için, en iyi vasita mukayese usulidir, insan uzvizeti için sâfil uzviyetlerin tettebbuu ne kadar lâzım ise, muhtelif içtimaî tipleri vücade getirmek için “vahşilerin tarihi,”

de o kadar elzemdir. Bizim “amelî ihtiyaclarımız,, a gelince, bu ihtiyacların tatmin olunacağıda şüphesiz doğrudur. Fakat bu itminanları doğrudan doğruya ilimden alacak değildirler.

*
**

Evvvelkinden daha az olmayan diğer bir müşkilâtta çıkmıştır. Ürfler ilmi nazari ahlâkın yerine geçmek iddiasında bulunamaz, buda sade bu ahlâka muadil olmadığı için artık dinlenmeye değmez bir dava halinde kaldığı için değil, - gördüğümüz gibi bu sebep sadece kabul edilmez bir gayeye müncer olur - belki bu ilim mefhumu şe'nileşmek kabiliyetini haiz olmadığından dolaydır. “Maddî tabiat,, ile “manevî tabiat,, arasına konan mümaselet batıl imiş. İtiraz doğru ise, kat'idir.

M. Fouillée bunu şöyle izah eder: “Maddî tabiat, insanî fertlerden müstakil olarak tesis olunmuştur, halbuki, ferdi yahut maşerî olarak, her hangi bir ahlâkî nizamı kabul eden, vazı eden biziz, bizim vicdanımız, bizim iradelerimiz olmaksızın bu tabiat mevcut olamaz,, Bu son düstur mübhemdir. Tasrih edilmek suretile bu formulün alacağı manaya göre, biz ya kabul ederiz, yahut red ederiz. M. Fouillec içtimai vak'alarda ferdi vicdanlar vasitasile tezahür eder, ve ancak bu vicdanlarda tezahür eder demekmi istiyor? Bu hususta mutabıkız. Maşerî bir tasvvur aynı zümreye mensup nefislari beraber işgal eden bir tasavvurdur. Bir lisan ancak o lisanı konuşan az çok müteaddit fertlerin zihninde mevcuttur. Dinî bir itikadın “mahall,,i ancak o itikadı besliyen kimselerden her birinin vicdanıdır. İlmî içtimaiyat pek bedihî olan bu hakikatları inkâr etmeyi hiç de düşünmez. Ancak maşerî tasavvurların, lisanların, dini itikatların, ve umumiyetle içtimai vak'aların diğer nevi kanunlardan ayrı, bir nevi hususî kanunlar tarafından idare olunması ona kifayet eder. — M. Fouillee bahsettiği manevî nizamın yani bizim maddî tabiate temsil ile “manevî tabiat,, dediğimiz şeyin, mevcut olmak için, münferit olsun, birleşmiş olsun, fertlere

mahsus bir rızaya tabidir demekmi istiyor? Bu halde bedâheti inkâr ediyor demektir. Bu gün, meselâ din gibi, hukuk gibi içtimaî müesseselerin muayyen bir cemiyetin fertleri için hakikaten objektif bir şe'niyet vücade getirdiğine hemen hemen kimse itiraz etmez. Şüphesiz bu şe'niyet o fertler olmasaydı mevcut olmayacaktı, fakat o şe'niyet mevcut olmak için onların isteyi vermesine tabi olmaz. O şe'niyet onlara kendini icbar eder, onlardan evel mevcut idi, ve onlardan sonra yaşayacaktır. Bu bir „nizam,, dırki maddî olmamak, belki “manevî,, olmak, yani mahalli ancak vicdanlarda yer etmek için, vak'aları tahlil edilir ve kendi kanunlarına irca edilir, bir “tabiat,, in esaslı vaziyetlerini göstermek hususunda ondan aşağı kalmaz. İçtimaiyat mümkündür, çünkü o mevcuttur: Artık tükenmiş görünen bu mücadeleye avdette, ürfler ilmi hakkında, ne menfaat bulunacaktır.?

Fakat, böyle demekle beraber, maddî tabiat ile manevî tabiatı tefrik eden çok bariz farkları tanımamazlık edemeyiz. Bu iki tabiatı birbirine karıştırmaya oğraşmadığımız gibi aynileştirmeyede hiç çalışmayız. Yalnız bunları “tabiat» ismile göstermek suretile, her ikisine ait olan çok umumî bir vasıf üzerine dikkati celbetmek istiyoruz: Şöyleki bunda da ve onda da vak'alar bizim ilk önce meçhulümüz olan, yalnız ilmî taharri-lerin bize keşfettirdiği kanunlar tarafından idare olunur. Fakat, yalnızca, bu vasfın ne bunu nede ötekini tarif etmeye kifayet etmiyeceğide pek meydandadır: Bu ancak onlarda müşterek olan şeyleri ifade eder. Kezalik, ne olursa olsun, „manevî tabiatın» bütün vak'alârını bizzarure, müphem olacak olan tek bir tipe irca etmekte zihnimizden asla geçmez. Bizim vazına çabaladığımız mumaselet, mücerret basitleştirmenin bu ifratını tazammun etmeden uzaktır, bu mumaselet bizi, bilâkis, buna karşı korur. “Maddî tabiat,,ın bütün hadiselerinin kanunlar tarafından idare olunduğunu söylemek, her hâdiseler makulesinin hususiyetlerini! tanımamak, meselâ fizik hadiselerle hayatî hadiseleri biribirine karıştırmak mıdır? Bunun gibi, bütün “ma-

nevî tabiat,, hadiselerinin bu hadiselerin muhtelif makulelerini tavsif eden ve içtimaiyatın büyük taksimlerine tekabül eden farkları ortadan kaldırmaksızın, sâbit kanunlara tâbi olduklarını tastik etmektir. Şu halde, en yakın içtimai vakıalardan (hukukî vakıalar, dinî vakıalar) ve fazla olarak iktisadî, lisanî ve diğer vakıalardan onları tefrik eden hususî vasıflara sahip asıl manevî vakıaları hiçte inkâr edemeyiz.

Bu vasıflar ferdî vicdanın nazarında o kadar bariz, o kadar ehemmiyetlidir ki, kendini bu vasıflarda manevî vakıanın aslını görmeye yenilmez bir surette sevk edildiğini hisseder. İlk önce kendinden "nefsiliğin kaldırılabilceğini," ve içtimai vakıaların mecmuunda mevki alacağını kabul edemez. Ona öyle gelir ki o vakıalara temessül edince, onun mahiyeti değiştirilir. O, ilmin ahlâkî vakıayı içtimai vakıa gibi tetkik ettiği vakit bütün aslını ifade veya kavramayı İddia etmediği, ve kendi vasıflarının mukayese usulünü kullanmaya müsait olanlarla karşı karşıya gelmekle ifade ettiği cihetleri hususileştirerek müsterih kılınamaz. Ferdî vicdan bilâkis, mes'ul failin serbestçe istediği fiillerle olan sıkı münasebeti nazarı itibare almaktan vaz geçilir geçilmez ahlâkî vakıanın mevcudiyeti kalmıyacağını iltizam eder: Hâriçten müşahedeye kabiliyetli olan, içtimai bir vakıanın bu münasebetle müşterek bir şeyi olabilir mi?

Bu protesto kendini haklı çıkarmak için oldukça canlı ve oldukça kendiliğindedir. Filhakika, biz manevî vakıaları kendi vicdanımızda, yahut bizim etrafımızdakiler de müşahede ettikçe, biz o vakıaların bâkir ve irca edilemez vasfını o kadar derinden hissederiz ki, bunların şeyileştirilmiş olduğuna ve yine vakıa olarak kaldığına ihtimal veremeyiz. Bize öyle gelir ki hariçten mülâhaza edinince, onların filen buldukları şeniyetini ve aslını yapan şeyi kaybederler. Fakat biz fikren meselâ eski Yunan cemiyeti gibi, yahut uzak şarkın şimdiki cemiyetleri gibi çok müterekkipde olsa, bizimkinden başka bir cemiyete in-

tikal edelim. Artık biz, o yabancı vicdanlar için manevî hadiseleri o kadar canlı olarak hissetmez, ve şeraiti ilmî bir taharri ile tayin olunabilir, içtimaî vakıalar olabileceğini müşkülâtsiz anlayabiliriz. Biz bir Japonyalının bir Annamlinmda bizim gibi derunî bir manevî hayatı olacağını, ve bununla beraber bu manevî hayatın vakıalarının şeyi noktai nazardan mülâhaza edilebileceğini kabul ederiz. İmdi, bizim manevî hayatımızda mevzu bahseldüğü vakit zihnî bir galati rüyete aldanmamak lâzım gelir. Bir cemiyete tevafuk eden mülâhazalar, aynen bizim cemiyetlerimize de tevafuk eder. Bir cemiyetin hayatını terkip eden vakıaların muhtelif serisinin biribirile mütesanit olduğuna artık itiraz edilemediği hemen hemen doğrudur, böyle olunca bundan ahlâkî hadiselerin yalnız başına bir istisnâ teşkil etmeleri nasıl olur? Biz tarihte, dinî, hukukî iktisadî v. s hadiseler fonksiyonlarının daima değiştiğini, ve bununla beraber kanunlar ile idare olunduğunu bedihî olarak görmüyor muyuz? İmdi, biz ahlâkî vakıaların kendine mahsus vasfını tamamen nazarı itibara alarak, içtimaî vakıalar olmak hay-siyetile ilmin bunları “nefsilikten kurtaracağı, hakkına malik olduğunu, mevzuu kanunların taahrisi olan “manevî tabat, e oldukları gibi ithal edileceğini itiraf ederiz.

Bununla beraber, bazı münekkitlere göre şu neticeyi çıkarmak mümkün iken diğerine göre o neticeyi çıkarmak mümkün olamayacağı kabilinden maddî tabiat ile manevî tabiat arasında fark vardır. Maddî tabiat sâbittir. Biz onu biz onu bilelim yahat bilmeyelim, değişmez kanunlara tâbi olarak, hadiseler onda aynı tarzda vaki olur. Bir heyetşinas hesap etmiş olsun olmasın, Bahrimuhitin ertafında Meddücezir tamamen aynı yükseklikte iner ve çıkar. Bu neviden hadiselere nisbetle, bizim ilmimiz haricî bir tesmiyeden ibaret kalır. Hiç olmazsa bazı ahvalde, bizim müdahalemizin bu hadiselerde husule getireceği neticeyi, arzu olunan tam bir sarahatle, evvelden ölçebiliriz. Bu emniyet bize selâmet verir, ve bize birçok hayırlı tatbikat yapabilmeyi temin eder. M. Belot derki: “fizikî bir

ilim ve bir fen mümkündür, çünkü tabiat bizim için yabancıdır. Çünkü tabiatın bizim onu tanıyabileceğimizden haberi yoktur.”

Manevî tabiat de böyle midir? M. Belot ve öyle görünüyor ki M. Fouillée'de hayır, diye cevap verirler. Bunlara göre, ahlâkî şeniyetten edineceğimiz bilgi bizzat bu şeniyeti tenevvü ettirir. Bunlar hakkındaki teemmül bunları tadil eder. Kendimizin ne olduğunu tanıyınca, biz başka bir şey oluruz. Biz kendimizin ne olduğunu bilmedikçe, biz artık demin olduğumuz gibi değiliz. Çünkü, netekim bir heyetçi güneşin ve ayın cazibesini tayin ederek onların kuvvetlerini tadil eder; netekim bir mühendis muayyen bir noktada cazibenin şiddetini hesap ederek onu ya çoğaltır yahut azaltır. Böyle olunca, bedihidir ki, artık “manevî tabiat,,ten bahsolunamaz. Bunun hakkında istinat ettiğimiz temsil kaybolur.

Fakat bu itiraz, fazlasını isbat eder. Ürfler ilminin imkânsızlığını göstermek için, ve an'anevî ahlâkın menfaatine olarak, tabiat hadiselerinden mühim bir kısmının kanun umdesinin hacinde kaldığını iddia etmeye kadar varıyor. Bununla beraber bizzat M. Fouillée ve umumiyetle bizim münekkitlerimiz, ahlâkın da icapları ile birlikte, hadiselerin hepsine tatbik edilir, mülâhaza olunarak, bu umdeyi telif etmek mümkün olduğunu, yahut diğer tabirle, tabiat kanunlarının imkânı bertaraf etmediğini tasdik etmekle iktifa ederler. Bizim münakaşa edeceğimiz bu metafizik müddeâ değildir. Bize şunu işaret etmek kifayet eder ki, eğer bu taraftarlar geçen itirazı terk etmiyorlarsa, o bütün şumulünü kaybeder. O itiraz artık ürfler ilminin yahut manevî tabiatın gayri mümkün olduğunu isbat etmiyor. Yalnız, bu ilme, ve ondan istihraç edilmek istenilen tatbikatına mahsus olan hususî, ve çok ağır bir müşkilâtı meydana koyacaktır. Eğer cidden, burada bilgi taallük ettiği bizzat kendi mevzuunu tadil ediyorsa, zaten güç olan bir taharride bu, başkaca hesaba katılması lâzım gelen bir karışıklıktır: Yoksa bu, taharriden vaz geçilmek için bir sebep olamaz. Buna mûmasil bir müşkilât da,

fizyolojide tecribin istimaline karşı gelir gibidir. Hayatî hadiselerin çok kat'î bir müşahedesini elde etmek istiyorsunuz, halbu ki sizin müdahaleniz, ne kadar mahdut olursa olsun, bu hadiseleri ve onun nisbetlerini derhal değiştirir deniliyor: Binaenaleyh sizin müşahede etmek istediğiniz şey kaybolmuştur. Hayatî mutabakat mucibince, tecribcinin işe başladığı andan itibaren, uzviyette nihayetsiz tebeddüller husul bulur, Kanın, ahlâtn kimyevî haletleri, ifrazat v. s hepsi tebeddül eder.— Uzviyatçıların bu mütekaddim itirazlarla cesaretleri kırılmadı. Tecrip ettiler, ve tecrübeden de onlar birçok iyi şey elde ettiler. Bunun gibi, « manevî tabiat » ın ilmi içtimaî vakıaların kanunlarını bulmaya çalışır. Mevzuunun mahiyetinden, hususile M. Fouillée, M. Belot'nun işaret ettikleri son derece tenevvüden, ve zaten içtimaî vakıaların hepsi de aynı derecede olarak tezahur etmemelerinden ileri gelen müşkilâta aldırmaksızın daha şimdiden itminan verici neticelere vasil olmuştur.

Bunların itirazlarının aldığı şekil, Auguste Comte, un kanunlar umdesi hakkındaki derin teemmülünün bir defa daha doğruluğunu meyna kor. Derdiki, bu umde ancak kendilerinde değişmez kanunların filen keşfedildiği tabii hadiseler nevilerinde muhkem bir surette vazedilir. Bu umde, henüz daha asıl kanunları bilinmiyen, daha müterekkip hadiseler nevilerine temsil vasıtasile teşmil olunur, ve ona umumî bir kıymet verilir. Fakat bu "müphem mantıkî takaddüm," kıymetsiz ve semeresiz olarak kalır. Mücerret olarak, bir nevi hadiselerin kanunlara tâbi olmak *lâzım gelmesini*, anlamak hiç bir şeye yaramaz. Bu boş telâkki, kendisi için anane kuvvetini haiz olan hadiselere müteallik ilâhiyatçı ve metafizikçi itikatlara denk gelemez. Bu itikatlar ancak bâzı kanunlr *filen* bulnup isbat edildikten sonra mevkilerini terkederler. İmdi, bazı kimselerin hem yeni doğan bir ilmin imkânını kabul edip, hem de bir kaç sahife sonra bu imkâna itiraz etmelerine hayret edilmemelidir.

Nihayet, herhangi hadiseler nevinin, müsbet bir ilim mev-

zuu olmadan ve ilme müstenit tatbikata müsait bulunmadan doğrudan doğruya olmayan bir vasıttan alınamadıklarını veya hiç alınamıyacaklarını söylemek cüretli olur. Beklenilmeyen keşifler vasıtasile aldanılmak tehlikesine düşülür. Mademki bu hadiseler, umumiyetle, usulün, yani tahlil ve tasnif tariklerinin terakkisine tabidir, bu tarikler hiç zuhur etmedikçe, bu hadiselerin husul bulmıyacaklarını ilân etmek boşuna uğraşmaktır. Fakat bu vaziyet emniyetli değildir. Yarın, hattâ çok kerre keşfedenin bütûn kendi müsbet taharri mesaisinde şumulunu vukuundan evvel hissetmediği bir usul hünerinin beklenilmeyen bir meydan alması bu vaziyet değişebilir. yahut hiçte alâka gösterilmeyen ilimler için beklenilmeyen neticeleri olan bir keşif bulunur. Meşelâ, fotografi mucitleri kendi keşiflerinin heyet için büyük kıymeti olduğunu ve onların keşiflerinin o vakite kadar gözüken gök cisimlerini bilmeyi temin edeceğini nasıl tahmin edebilirlerdi?

Bizim muhaliflerimizden ve bizden, kendi sözlerimizde en çok ihtiyatlı davranan imdi biziz. Onlara göre, ahlâkî vakıaların vasıflarından dolayı, bir örfler ilmi ve bu ilim üzerine müsenit bir fen mümkün değildir. — Eğer bu vakıalar ferdi vicdanların onları farketdiği ve onları hissetdiği noktai nazardan mülâhaza edilirse, şüphesiz mümkün değildir, fakat bu vakıaları ilmi tadil ve ıslaha salih kilan bir inşıkaka tabi kılınırsa böyle değildir. Bizim munakkitlerimiz, içtimaiyatın pek doğru olarak istihlâf ettiği manevî ilimler hakkında doğru olan şeyi, içtimaiyat hakkında da tasdik ediyorlar. Tahmin edilememiş olan yeni bir manzara altında muayyen bir şe'niyeti meydana çıkarmak, bu ilmî terakkiye mahusus bir şeydir. Mesela Newton'un yahut Descartes'in keşifleri gibi, büyük bir keşif yeni mefhumları ve yeni itikatları terketmeye olsun, onlara tekrar intibak etmeye olsun, muasırlarını mecbur eder: Bu, öyle tebeddül dirki evvelden bilinemiz. — Fakat, denilecek ki, siz örfler ilminin elde edeceği neticeler hakkında, bizzat siz ön hükümlerde bulunuyorsunuz! — Hayır, ben yalnız bu neticeleri

elde edeceğine, ve bu suretle, ilimler tarihinin temin ettiği temsillere istinad ederek, ön - hüküm veriyorm. Yoksa, bilhas- sa çünkü onların muhtavalarına nazaran evvelden görülemez olduklarını bildiğimden dolayı, bonların böyle olacağına peşin hüküm etmiyorum. Muhaliflerimiz bu ilmin mevcut olamayacağı- nı iddia ediyorlar, yahat mevcudiyetini kabul etseler bile, bu ilmin yeni hiç bir şey, kendilerinin şimdiki zihni vaziyetlerini terketmeye, yahut hiç olmazsa tadil etmeye icbar edecek hiç bir şey getiremeyeceğini istidlâl ediyorlar. Bu noktadan onlar ihtiyatsızlık ediyorlar, ve insan nefsinin mazisinin verdiği dersi dinlemek istemiyorlar.

*
**

Munakkitler öyle olsun diyorlar. Bu ilmin yapılmış olduğu, yahut hiç olmazsa işe yarayacak kadak oldukça ilerlediğini farzedelim. Hattâ bu farziyede bile (ki bunu kabul etmek için şimdiden mecburiyet yoktur) bi^a ahlâk yapmaya müsait değildir. Bunlardan biri yazıyorki gayesiz bir ahlâk yapmak sofistliktir... *Morale etla scieuce des moeurs* müellifi kiyment hü- hûmlerini ve hissi tercihleri bertaraf etmeye muvaffak olmadı... Kanunların bilinmesi, ahlâkî vakıalarda bizim aklî müdahale- mizin, zarurî ve gayri kafi şartıdır. „

İlk önce, itiraz ürfler ilminin, nazari ahlâkın şimdiye ka- dar kifayet ettiği iki türlü hizmeti ifa etmesi lâzımkeldiği- ni, yani hem nazari hemde kaidevi olması lâzımgeldiğini ta- zammun eder. Fakat örfler ilminin bir “ahlâk kitabı,, ile hiç bir müşterek noktası olmadığını tekrara hacet varmı? Biz² bilâ- kis burada olduğu gibi başka yerdede nazari noktai nazari, yahut muayyen şe'niyetin ilmî tetkikinin ihtimamlı bir surette amelî noktai nazardan tefrik edilmesi, yani amelde gâyelerle vastaları tayin etmek lâzımgeldiğini; şimdiye kadar, bir çok kuvvetli ve müteaddit, bununla beraber izahı kolay, sebeplerden dolayı, ahlâkta bu tefrikin şe'ni olarak yapılamadığını, fakat,

bizim bilgimizin ve bizim iktidarımızın müsterek menfaatleri için bu tefrikin vazedilmek zamanı geldiğinin gözüküğünü göstermeye uğraştık. İtiraz edenin haklı olduğunu ve kıymet kükûmlerine müracaat etmeksizin bir ahlâk yapmak mümkün olmadığını kabul edelim. Bu cihet, bir ahlak yapmak isteyen kimseye taallük eder. Bizim bu kabildan hiç bir sevdâmımız yoktur. Bizim meylettiğimiz gâye başkadır. Biz öyle bir ilim tesis etmeyi arıyoruzki mevzuu “manevî tabiat,,olsun, öyle bir akli ahlâk sanatı tesis etmeyi arıyoruzki, eğer olabilirse, tatbikatını bu ilimden çıkarsın.

Fakat, bilhassa burada gâiyet mülâhazalarının, ve kıymet hükümlerinin müdahale edeceklerinde ısrar ediliyor. Gâyeler hakkında teemmül edilmiş olmaksızın ve takip edilmesi lâzımgelen gâyeler seçilmeksizin nasıl tatbikat araştırılır? Maddî tabiat ilimleri için problem vazedilir edilmez hal olunur. Hiç bir teretdüde imkân yoktur. Tıp ilimleri hastalıklarla mücadele etmeye ve sıhhati korumaya yarar. Fizik ve mihanik ilimleri tabiat kuvvetlerini ehlileştırmeye ve insan sayının iktisat edilmesine yarar. Fakat ahlâkî şe’niyetin ilimlerini biz neye tatbik edeceğiz? Fert yahut cemiyet noktai nazarından, felân gâyenin filân gayeye tercih edilebilir olduğunu isbat etmek için, diğer neviden bir spekülâsyonun zarurî olduğu meydandadır. Kıymetler arasına bir silsile derecesi vazetmek lâzım gelecektir. Tarifi itibarile, ürfler ilmi, bunu yapacak halde değildir. Onun yegâne foksiyonu muayyen şe’niyeti tahlil etmektir. O suretle ki, yerine geçmek iddiasında bulunduğu nazari ahlâkın gıyabında, bu ürfler ilmi işeyaramaz bir halde kalır. Şimdiki nazari ahlâk, hiç olmazsa, ahlâkî mükellefiyetin mebnasını, bizim faaliyetimizin yüksek mevzuunu, hotbin temayüllerle diğer bein hislerin münasebetlerini tayin etmeye uğraşır. Ürfler ilmi bu kabilden hiç bir şey yapmaz. Bu ilim ikmal edilmiş farzedelim: Bu problemlerin karşısında bize hiç yardımı dokunmaz. Madem ki bu mes’ele-

lerin hallinde o bizim hiç işimize yaramıyor, bizde onu hiç kullanmayız: Çünkü onu kullanmak için, ilk önce neye kullanacağımızı bilmeliyiz.

İtiraz görünüşte haklı görünür fakat aldatıcıdır. Bu itiraz ürfler ilminin nazari ahlâkın yerine geçmesinden mütevellit zihin karışıklığını ve görüldüğü kadar birdenbire olmayacak olan bir intikalin müşkülâtını yeni ve nazari dikkati calip bir tarzda ifade eder.

Burada da yine bize felsefe ve ilimler tarihi, kıymetli bir temsil verecektir. Maddî tabiatın müsbet ilimleri, kendinden evvelki diyalektik nazariyelerin kat'î olarak yerine geçtiği vakit, bunların tam varisi olmuşlardır? evelce mevzu bahsedilen bütün mes'eleleri, yeni bir şekilde, kendi hesaplarına tekrar ele almışlardır? Şüphesiz ki hayır. Bu mes'elelerden yalnız tecrubî usulün, ve hesabın meydana koyduğu mes'eleleri ele almışlardı. Diğerlerine, berrâni mes'elelere gelince, bunları erişilmez telâkki etmişler, ve bunlara dokunmaktan çekinmişlerdir. Fakat bundan dolayı, ne onların mevcudiyetini inkâr etmişler, nede bu mes'elelere temas etmek için başka nev'iden bir spekülâsyonu da men ettiler. Ne hak ile, hangi umdeler namına bunu yapabilirlerdi? Fizikçi, maddenin yahut kuvvetin aslı hakkında nazariye yürütemediği gibi, hayatiyaçıda hayatın aslı hakkında spekülâsyon yapamaz: Fakat her ikiside metafizikçilerin kendilerini bu tehlikeye atmanın mubah olduğunu bilirler. Manevî tabiat ilimleri diyalektik nazariyeler yerine geçtiği vakit tefrika benzer bir vetire husul bulur. Mevzularının telâkkisi itibarile ve usullerinin tatbiki itibarile müsbet olan bu ilimler, o nazariye tarafından tetkik olunan bütün mes'eleleri de artık ele almaz. Fakat terk ettiği mes'eleler hakkında bir nevi memnuiyette göstermez. Mes'eleleri açık bırakmayı istemedi diye Stuart Mill'in Auguste Comte Mill'a ettiği itiraza lâayık olduğu tavrı için alsınlar? Metafizik, yahut şu kelimeyi kullanmaya müsaade edilirse, metamaral insanın akibeti, hayrialâ v. s mes'eleleriyle uğraş-

mada, ve bu mes'elelerde kendi ananevî usulünü tatbik etmekte serbesttir.

Müsbet ilim tatbikata geçebilmek için, bu mes'elelerin ilk önce hal edilmeleri icap ettiği iddiasına gelince, bu bizim hatırlattığımız farkı hiç hesaba katmamaktır. Bu, eğer ürfler ilmi yapılırsa, biz ondan sonra, ahlâk eserlerinin haklarında nazariyeler yürüttükleri, hem nazari hemde ameli olan, biçimsiz mes'eleleri, aynı suretle, ele alacağımızı zımnen kabul etmektir. Ben bunu kendi hesabıma red ederim. Size göre boş olan bu ilmin mefhumları, küllî mefhumları, bana göre doludur. Mevzuu olan ahlâkî şe'niyeti, ben kanunlarını henüz bilmediğim, bence mechul olmakla beraber, şüphesiz bana me'nüs olan onu, hakikaten bir "tabiat,, olarak mülâhaza ederim. İmdi bu şe'niyet hakkında ahlâkî nazariyelerin şimdiye kadar meydana koydukları mes'eleler, bizzarure bunlar hakkında câhil olduğumuzu gösterir: Bu mes'eleler kaybolacak olur, yahut his olunur tarzda azalırsa, yine aynı tarzda vazolunacaklarından şüphe etmekteyimde çok kuvvetli sebepler vardır. Şimdiki halde, ahlâk bilhassa, en yüksek gâyelere tealluk eden ve hiçte tabii olmiyan mes'eleleri tetkik eder. Anane, his icapları, müdrikenin mantikî ihtiyaçları, bunların hepsi, bu neviden mes'elelerin ilk plâna konmasını mucip olurlar Ferdî saadetimi yahut içtimai saadetimi takip etmek lâzım gelir? Hangi ahlakî mefkûreyi edinmeyi düşünmek lâzım gelir? İnsan failiyetinin en yüksek gâyesi nedir v. s? Eğer bu mes'elelere kat'î bir cevap verilirse, her şey kazanılmış zan olunur, ve bu günde filosoflar bu mes'eleler hakkında hakikî ispatlar getirdiklerinden dolayı tefahür ederler.

Fakat zaten şimdiye kadar pek az muvaffakiyet göstermiş olan diyalektik usulüne karşı bu itimat, yalnız bazı nefis itiyatlarının yerinden oynamasının nasıl müşkül olduğunu ispat eder. Bu usul mücerret bir tahlil vasıtasile, ve küllî mefhumların basit bir işlenmesile kanunlarının keşfini ümit edemiyeceğimiz, son derece müterekkip ahlâkî bir şe'niyetin mevcu-

diyeyini tanımaz. Bu usul bu şeniyetin müsbet bir ilmine bir mevki verecek olursa, bu mevki tâli bir mevkidir.

Bu usul o ilme, ahlâk nazariyeleri tarafından tayin edilecek olan gayelere irişmeye en salih vasıtaları göstermek rolünü verir. Fakat, bu telâkki, bir İngiliz tabirini kullanmış olmak için, tamamen *Preposterous* dır. Bilâkis, bize göre mümkün olan ile olmayanı bize yavaş yavaş temyiz etmeyi öğreten, ve aynı zamanda takip edilmesi makûl olan gâyeleri meydana çıkaracak olan ilimdir.

Şüphesiz gayet külli, garizî olduklarından dolayı onlar olmaksızın, ne ahlâkî bir şeniyet meselesi, ne bu şeniyetin bir ilmi, ne de bu ilmin tatbikatı mevzu bahs olamayacak olan, gayelere karşı ihtiyatlı davranılmıştır. Fertlerin ve cemiyetlerin yaşamak istedikleri, ve kelimenin en umumî manasile mümkün olduğu kadar en iyi bir surette yaşamak istedikleri meselesinde mutabık talâkki ediliyor. Şüphesiz, fertlerin ve cemiyetlerin onu istememekle daha iyi etmiş olacaklarını iddia etmek abes değildir, ve Schopenhauer bu iddiayı müdafaa hususunda hayrete değer bir dirayet gösterdi; Fakat bu, birinci sınıftan bir metafizik meseledir. Bu neviden külli gâyeler üzerine nazariyeler yürütmek ilmin hakkıdır. Ondan sonra daha sarîh gâyeleri tayin etmek ilmin tarakkisine tâbidir.

Bu gâyelerin, bizim bilgimizin haleti ile beraber bizzarure tenevvü ettiğini göstermek icap eder mi? Bu bilgilerin az çok kat'î bir takım müşahedelerin ve menşei subjektif talâkkilerin ihtilâtından ibaret bulduğukça, gayeler mücerret ve hayâlî bir sıfat muhafaza ederler. Tabiat ilimleri katiyetle teşekkül etmenden ve semereler verecek hale gelmeden evvel, yalnız bugün takip olunacak ve varılacak müsbet gayeler mefhumu elde edilebilirmiydi? Bugün Bizi ihata eden şeylerin manzarasile o kadar itiyad edindiğimiz, bize en tabiî gözüken bu gayelerden biri, makinenin insan yerine geçmesidir. Câzibe, buhar, elektrik bizim için çalışmalıdır. Buunla beraber, bu, eski cemiyetlerin pek az meşgul oldukları bir gayedir. Hemen hemen

her iş için esirlerin ve küçük işçilerin çalışması ile kanaat ederlerdi. İctimaî neticelerinin şümülünü bu kadar ileriye götüren bu yeni gâyenin takibini garbın yeni cemiyetlerine kim talkin etti? Bu gaye müterekkip illetlerin mecmuundan, fakat her şeyden evvel, eskilerin ne fikri ne da arzusu olamadığı makinenin imâlini temin eden riyazî ve fizikî ilimlerin inkişafından ileri gelmiştir. Manevî tabiat hakkındada mümasil bir vetirenin husule geleceğini istidlâl etmek cüretlilik olurmu? Bu gün de halâ ahlâk, ummiyetle insan mahiyetinin tahlilinden başka, her müsbet bilgilerden müstakil olarak, bediî yahut aklî bize arzu edilir gözüken gâyelere bir silsile derecesi vazetmek için nazariyeler yürütür. Fakat, ahlâkî şeniyyetin ilmi, XVI ıncı asırdan beri maddî ilimlerde yapıldığı gibi inkişaf eder: Bu ilim bu şeniyyet hakkında bu gün elimizde olmıyan, ve şimdiki halde fikrini edinemediğimiz bir takım tutamaklar verir, ve bu tutamaklar bu sefer kezalık bizim anlıyamadığımız, takip edilecek bir takım gâyeler telkin eder. Nazarî ahlâkların tetkik ettiği gayelerle mukayese edince, bu gayeler şüphesiz daha hususî ve daha sade olacaktır; fakat umumiyetliklerinden kaybettikleri müessiriyetlerini kazanacaklardır. “Her hür ve akıllı sahibi mevcut,,a kendilerini icbar edecekleri yerde, ihtimal içtimaî tipler kadar tenevvü göstereceklerdir. Kendimizi fazla mâceralı tahminlere atmaksızın yalnız şunu söyleyelim ki, bu halde anlaşılmiş ve takip edilmiş olan gayeler, tayin edilmiş olmak için metafizik nazariyelere artık tâbi olmayacaktır.

Başlıca itiraz bertaraf edilince, aynı neviden ikinci derecede ki müşküller aynı zamanda ortadan kalkar. Bizim “gâiyetsiz bir ahlak vücude getirme,, ye hiç te çabalamadığımızı biz gösterdik. Bundan sonra artık, bizim “kıymethükümleri,, ni, ve “hissî tercihleri,, ber taraf etmeye muvaffak olamamaklığımızın ehemmiyeti yoktur. Zaten, eğer bizim ilmimizin mevzuu gâiyet mülâhazalarını ihtiva ediyorsa, niçin biz onlardan imtina edelim? Bunlar taharisi çok faydalı

bir yardımcı olabilirler. Hayatî ilimler bunları kullanmaktan hâli kalmıyorlar. Cemiyetler, şüphesiz, canlı üzviyetlerden farklı olurlar, fakat bunlar hiç olmazsa o üzviyetlerle şu cihetten müşterek bir vasfı haizdirlerki, samimî mutabakat mucibince, kısımlar ve bütün mütekabilen biribirine hâkim bulunurlar. İmdi, ahlâkî şeniyetin ilimlerinde bir bulmaya yarar tarik olarak, gâiyet mülâhazalarını da istimal etmesini hiç bir şey menetmez.

Kıymet hükümlerine gelince, bunların izâfimi yoksa mutlakmı olduklarını tefrik etmek lâzım gelir. Müsbet ilim, mutlak olmayı iddia edenlerden ve kıymetleri berrânî neviden gösterenlerden çekinmelidir. Halbuki müsbet ilimin kıymet hükümlerini izâfî olarak göstermek hakkı inkâr edilebilir mi?

Hayatîyat ilmi, şimdiki insan cisminde bir çok faydasız uzuvlar olup, bunlarıdan bazılarının hattâ tehlikeli olduğuna işaret ettiği vakit, tamamen meşru bir kıymet hükmünü ifade etmiş olur. Tıbbî bunun gibi, urflar ilmide muayyen bir cemiyette hâlen tatbik edilmekte, ve teklifi olan falan kaidenin o cemiyete mızır olduğunu müşahade edecektir: Bu halde kendisinin mezun bulunduğu haddi tecavüz etmeksizin bir kıymet hükmü meydana koyacaktır. Mevcut bütün cemiyetlerin "is-lâh edilmiye," ihtiyacı olduğu fazlasile doğrudur. İlmin bunların noksanlarını müşahade etmek hakkı vardır: Eğer bu noksanları telâfi edecek emin bir vasıtayı da söyleyebilirse çok mes'ut olur.

II

Nazarî ahlâk yerine geçen bir urfler ilmi fikri, yalnız eski nefis itiyatlarına karşı gelmekle kalmaz. İctimaî noktai nazardan da endişeler uyandırır. Ahlâkî vakıaların içtimaî vakıalar olduğu, bütün ahlâkların tabii olduğu, bu ahlâklardan her birinin cemiyet dahilindeki ve orada müşahade olunur fonksiyonlar olduğu iddiasını işiden münekkitler, nazarî noktai nazardan henüz o kadar emniyetvermiyen, yeni mezhebin bizzat ahlâkî tehlikeye düşürüp düşürmiyeceğini düşü-

nürler. Bu mezhep yalnız maceralı ve sıhatsiz olmakla kalmaz, tehlikeli ve muhrup te olur. Herkesin bu korkulara düşmediği doğrudur: Bununla beraber çok kere bu korkulara tesadüf olunur. M. Fouillée Guyau tara fından ifade olunan: "Teemmül garizeyi imha eder., Kanunun istinat ederek bu korkuları beyan ve şerh etmiştir. Bu mezhebin "ahlâkî şüphecilige,, götüreceğini sanıyor. İnsaniyetin "şimdilik bir ahlâk,, ile hiç te iktifa etmiyeceğini ilan ediyor. M. Cantecor'a göre "işte bu suretle biz her kaideden sıyrılmış oluyoruz,,. M. Belot daha az tasdikçi değildir. "Bir cemiyeti kendi ahlâkının muvakkat bir vasfile terbiye etmeyi istemek ve aynı zamanda o cemiyetin bunun farkına varmayacağı ümidinde bulunmak bu bir tenakuzdur.. Bu bir yıkıcı kazmasıdır.. Bu bir cemiyet için isticlâp edilmiş ahlâkî bir uykudur.,

Bu neviden deliller çok ıntıba uyandırır. Buna müracaat etmek iyi bir mücadele talakki olunabilir. Fakat ilk önce zühur etmiyeceği şüphelidir, ve ilmî münakaşadan ziyade, kalem mücadelesinden çıkar. Dolayisile olmak kusuru vardır.

Doğru olduğunu delillerile gösterdiği iddiasında bulunan bir mezhebi reddetmek için, onun batıl olduğunu isbat etmek lâzımdır. *Eğer* o doğru olsaydı, neticelerin can sıkıcı klacığı, ve böyle olmasının daha iyi olacağı yolunda ona itiraz edilir. Fakat bu hissî tercih eşyanın şeniyetinde hiç bir değişiklik yapmaz. Eğer mezhep doğru ise, mürur zamanla, diğer mezhepleri reddetmesini men etmek çok müşkül olur. Bu halde, alınacak en iyi vaziyet onu kabul etmek ve korkulan neticelere karşı telbir almak olacaktır. Zaten tecrübe göstermişti ki neticeler vasıtasile olan bir red en nihayet olsa olsa doğru bir mezhebin intişarını tevkif edebilir ve onu ilk müdafaa edenler hakkında bir teveccühsüzlük telkin edebilir. Bu suretle önüne geçemiyeceği bir muzafferiyeti ancak geciktirebilir.

Bu iptidai noktayı bir tarafa bırakalım. Samimî oldukları derece nispetinde, bu anlayışlara şöyle cevap verilecektir ki,

bunlar filozofların, zaten fazla zarara uğramaksızın edinmekle mahzuz kadıkları, sistemleri için bir istisna teşkil eden bir tevehhümden ileri gelir. Onlar kelimenin bütün manasile ahlâkı *Tesis ettiklerini* zannederler, kezâlik eğer bu mefna bulunmayacak olursa, ahlâklığın kaybolacağını da zannederler. Biz bu mânaca, ahlâkın da tabiat gibi *tesis edilmeye* ihtiyacı olmadığını, ve filozoflar ahlâk ne kadar vücade getiremezlerse, onu o kadarda ortadan kaldıramıyacaklarını göstermiye buşuna uğraştık. Münekkitler, insanların izafî ve muvakkat mahiyetini anladıkları ahlâk kaidelerinin bizzarure otoritesini kaybedeceğini ve artık hürmet telkin edemiyeceğini tekrar eder dururlar. örflar ilmi vicdan öldürücü olacaktır.

Vakılara müracaat edelim, ve misal olmak üzere hepimizin yahut hemen hemen hepimizin büyük bir ittîrad ile imtisal ettiğimiz mükellefiyetleri ele alalım : Edeb ve terbiye mükellefiyetleri, diğerine karşı hürmetkârlık bizim içinde yaşadığımız içtimaî zümrenin kaideleridir. Biz bunlara çocukluğumuzdan beri işittiğimizden, bunları ihlâl edince bir nevi teveccühsüzlüğe maruz kalacağımızdan, ve çok fena sıkıntıya uğrıyacağımızdan dolayı biz bunlara riayet ederiz. Şimdi ilmin bu mükellefiyetlerin menşeyini, bunların bizim cemiyetimizin umumî şartlarla olan münasebetlerini, ve bunlardan ekserisinin tesadüfî vafını, ki öyle oluyabileceğini, yahut başka türlü olabileceğini, ve filhakika diğer kavmlerde başka türlü olduğunu bize bildirdiğini farz edelim. Bu bilginin bizim sirketimiz üzerinde ne gibi bir tesiri olacaktır? Bu kaidelere riayetten vazgeçermiyiz? Bunlar hürmetlerini kaybederlermi? Bedihidirki, hayır. Kibar mahfillere âit kaidelere karşı hürmet görenek şeklini aldığı yerde, bu bilgi onun aleyhinde bulunabilecekmi? İmdi, bu kaidelere karşı irâdeli itaati temin eden kuvvetlerin bizim, onların menşeyi hakkındaki cehaletimize tâbi bulunmadığı, ve bu cehalet ortadan kalkınca bu kaidelerin ne hükümsüz kalmadığı ne de hattâ zayıflamadığı şüphesizdir.

Fakat denilecek ki, bunlar ancak bir takım muvafakatlar ve âdetler, yani vicdanın alâkadar olmadığı, ve bizim şahsî menfaatimizin hemen hemen her vakit kaidelere riayeti teşvik eden haricî bir şeydir. Hakiki vazifeler başka türlü olur. İmdi içtimaî hayatın basit merasiminin, o hayatın devamını temin eden ahlâkî mükellefiyetlerden daha muhkem bir vaziyette olması nasıl mümkün olabilir? Hiçte böyle değildir, ve tecrube tıpkı bunlara olduğu gibi diğerlerine de şehâdet eder. Meselâ, şahsî menfaati adalet uğruna feda etmek, hakikate karşı kendilerine taallûk edenlerin hoşuna gitmiyecek bir şahadette bulunmak vazife olsun, namuslu ve cesaretli bir kimse söyliyecektir. zaif ve namussuz bir kimse susacaktır. Bu ve yahut öteki kısım ele alınsın, bu bir nevi meselesidir: O her vakit mükellefiyeti hissedecektir. Ahlâk vakıalarını idare eden kanunları, ve her ahlâkın izafî vasfını ilmî bir surette bilmek, artık o ahlâki hissettirmez, yahut ihmâl edilebilir O-larak mülâhaza ettirirmi zannolunuyor? Muayyen ahvâl dâhilinde, vicdanın sadasını bazı tesirlerin susduracağı kolayca tahayyül olunuyor: Fena misâllerin sirayeti, meslek ruhu, Efkârı-umumiyenin tazyiki, lekelenmek korkusu, ve diğerleri bu kabil-dendir. Fakat, sırf nazari bir biliğinin, ahlâk hissini kuvvete nasıl tekabül edeceği görülüyor. Bunun için, bu kuvvetin sâdece zahiri olmaması ve bir rey tebeddülünün keyfine tâbi olması lâzım gelecektir. İşte bize edilen itirazın tazammun ettiği şeyde budur. Mademki ahlâklılık vicdanlarda emirlerle tebeyyün eder, o halde ahlâklılık varlık makulesine değil, vazife-varlığı makulesine âit olur. Onun içtimaî şeniyeti tanınmıyor, ve aynı zamanda onu filen mevcut telâkki ettirmek, ve onu bozmak, yahut hattâ imha etmek isteyenler it-ham olunuyor.

Böylece ahlâklılık, ve binaenaleyh ahlâkî mevcutlardan mürekkep bir cemiyetin bakası, bu mevcutlardan her birinin bu ahlâklılığın objektif mevcudiyet şartları olarak kalacağı cehalete talik edilmiş olacaktır! İnsan gayrı uzvî tabiatı tanı-

yabilir, canlı tabiatı tanıyabilir, hatta yalnız iktisadî, ahlâkî, lisanî v. s. hadiseleri mülâhaza ettikçe içtimaî tabiatı de tanıyabilir. Bu ilimler onun için faydalıdır. Bu ilimlerden istihrac edebileceği tatbikattan müstakil olarak, bunlar hatta onun aklının inkışafını vücude getirir. Ancak asıl ahlâkî bir şeniyet vardır ki insan onu zeval buldurmamak için ilmen tanımamalıdır! Bilhassa bir şeniyet diye anlaşılmamışsa bu istisna neden?

Bu telâkkiyi istilzam eden ahlâkî vakıaların tasavvuru ne kadar nakıs ve eksiktir! Bu tasavvur ahlâkî vakıaları ancak ferdî vicdanlarda zuhur ettiği mükellefiyet vasfı ile mülâhaza etmek ister. Fakat amel noktaî nazarından vakıaları hayrete değer bir tarzda tefrik ettiren bu vasıf, bunları şeyî noktaî nazardan tarif etmeye kifayet etmez, ve bunların şeni mevcutiyet şartlarını bildirmez. Vakıa pek kaba olmakla beraber, bir mukayese yapmak için şunu söyliyelim ki, biz maddî bir elem duyduğumuz vakit, ondan hiç şüphe etmiyerek, onu duyduğumuzu, ve bizim cismimizde bir şeyin nizamın haricinde olduğunu biliriz. Fakat, bizi muayene eden bir hekime göre, bu elem, ne kadar şiddetli olursa olsun, bir alâmetten başka birşey değildir. Bu elem, hastalığın mâhiyeti hakkında onu haberdar eden ve ağrı olarak zahir olan alâmetin hiç bir fikir vermediği, filân yahut falan şeyi işaretten daha ehemmiyetsizdir. Bunun gibi, bizden her birimiz için, vicdan alâmeti, ahlâkî mahiyette bir meselenin vicdana zahir olduğunu gösterecek olan hatasız bir işarettir. Fakat, bu alâmetin ahlâkî vakıayı tamamilen ifade ettiğini, ve onun aslını vücude getirdiğini zannetmek bir vehimdir. Bu, tıpkı, ancak elem alâmeti üzerinde durup, bizzat o alâmetin illetlerini tanımıyan, ve teşhis etmeksizin fenalığı tedavi edan bir hekim gibi, bu vakıanın bizzarure tazammun ettiği içtimaî olan her şeyi unutmaktır.

İmdi bilhassa bizim ahlâklılığı ortadan kaldırmak temayülünde bulunduğumuzu iddia edenler, ahlâklılığın bir şeniyet

olmasını hiç te kabul etmiyen kimselerdir. Bizi ahlâklılığı, sırf kendi vicdanına itaat eden ferdin iradî filile tarif edilemiyen bir şey yapmakla itham ediyorlar. Bir insanın ahlâkî mefkûresi ne kadar yüksek olursa olsun, bu vicdanın yalnız onun eseri olmadığını, adeta en küçük bir hissesi için bile hiç de onun eseri olmadığını görmüyorlar. Konuştuğu lisan gibi, sulûk ettiği din gibi, edindiği ilim gibi, kendisini nihayetsiz bir surette aşan, ondan evvel mevcut olan, ve ondan sonra yaşayacak olan bir içtimaî şeniyyetin daimî bir iştirakinin hasılasıdır. İmdi, mademki bize göre ahlâklılık kendisinden asla ayrılmıyan, ve her ne kadar çok ağır olmakla beraber, içtimaî vakıaların diğer serilerinden fonksiyon itibarile tenevvü eden, içtimaî bir temele isinat ediyor, şu halde, ahlâklılığı zeval bulmaz olarak mülâhaza eden bizim muarızlarımız değil, belki bizim kendimiz olduğunu iddia etmek hakkımızdır. Muarızlarımıza göre, ahlâklılığın müstear bir mevcudiyeti vardır, ve eğer insanlar onun hiç bir içtimaî menşei olmadığına şayet kani olurlarsa, en büyük tehlikeler bu ahlâklılığı tehdit eder. Bize göre, bazı kayıtlara tâbi olarak, maddî tabiata makis bir “Tabiat,, tan bir kısım teşkil eder. Ve maddî tabiat gibi, onun hakkında iktisap edeceğimiz ilmî bilgiden korkacak hiç birşey yoktur. Biz bu bilginin tetebbu ettiği şeniyyet üzerine olan «Geriye olan tesiri» ne itiraz etmeyiz, fakat bu şeniyyetin mağlûp olmaksızın bu tesire maruz kalmak için kâfi derecede mühkem olduğunu biliriz.

*
* *

Bununla beraber münekkitlerin, ahlâkî vakıaları içtimaî vakıalar olarak tarif etmek, “Maddî tabiat,, e mümasil bir “Manevî tabiat,, anlamak, bunu da öteki gibi şeyî noktai nazardan tetebbu etmek, bütün bunların “Yıkıcının kazması,, nı iyi gizliyemediğini temin etmek istedikleri vakıt, tercümanlı oldukları huzursuzluğun belki de çok derin sebepleri vardır. Bu korkuların boş olduğunu, ve şüphe edilen neticelerin hu-

sul bulmıyacağını göstermek kifâyet etmez. Bundan başka bu korkuların neden bu kadar canlı ve bu kadar musır olduğunu da göstermek icabeder. Derhal ilk izah nefse gelir: Ahlâk mevzuu bahsolunca hemen müşterek vicdanın son derece hassasiyet göstermesi. Ahlâkın ananavî talâkkisine, mevzuunun mukaddes vasfının dahli vardır. Yeni bir mezhep bu talâkkiye çarptımı müşterek vicdan derhal kuvvetle mukabil taarruza geçer. Bu suretle tahrik edilmiş hayat şiddetini muhafaza ettiği müddetçe, en kat'î deliller müşkülâtla kendilerini dinletebilirler.

Saniyen, bizim cemiyetimizde ahlâk dine sıkı bir surette merbuttur. Yekdiğerine mütekabil yardımlarda bulunur, ve her ikisi müşterek düşmana karşı koyar gözüdür. Çok kerre dinî akide namına talim edilmiş ahlâk, ve ahlâkın menfaatine olarak dinsizlere karşı akidenin müdafaa edildiğini görüyoruz. İmdi, dinî mezheplerin tekâmülü çok yakından ahlâka temas eder. İmdi, vahye müstenit bir din insanî vakıaların cereyanında, tarih vasıtasile, şerh ve tefsir vasıtasile, içtimaiyat vasıtasile tekrar yerine konmuş olmak gibi, hiç de müsamaha edilemez birşey yoktur. Öyle görünür ki fevkettabiî vasfını kaybedince, hatta kendi mevcudiyet sebebine varıncıya kadar her şeyi kaybeder: Hiç olmazsa dinin muarızlarından ekserisinin, ve onun müdafilerinden birçoğunun zannattikleri şey budur. Şimdi ahlâk bir nevi lâdini bir din gibi anlaşılmış olsun, bu ahlâkta idrak edilemez ve ulvî sır olan vazife, Allahın yerini tutsun, iki asırdanberi müsbet din tarafından ne kadar elim tecrübe yapılmışsa korkuları tahrik etmiyecekmi, ve böyle anlaşılmış olan ahlâkın nazariyecilerinin mukavemetini şiddetlendirmiyecek mi? Bu nazariyeciler “örfler ilmi,”nden, ahlâkî şeniye te tatbik edilmiş mukayese usulünden bahsolunduğunu işittikleri vakit, aynı ihtilâfın meydana çıkacağını, ve burada da keزالik aklı bilginin inkişafından dolayı ilâhiyatın revacını kaybedeceğini vukuundan evvel hissederler. İşte bundan dolayı kendilerinin temin edilmelerini istemezler. örflerin şeyî bir

ilmini vücade getirmek, açıktan yahut gizli, ahlâka karşı düşmanca hareket etmek olduğunu onların nefsinden hiç birşey nez etmez. Fakat, filen tehdit edilmiş olan bizzat ahlâk değil ancak ahlâkın sırrî ve ilâhiyatî telâkkisidir. İlmin, ahlâkî vakıaların ne şeniyetini ne de kendilerine mahsus vasıflarını imha edecek bir tesiri olamayacağını biz demin gördük. Bilâkis, o vakıaların mahiyetini değiştirmeksizin onların mevcudiyet şartlarını istihrac etmiye uğraşır. Kanunlarını aramak için, ve «Manevî tabiat» ın diğer vakıalar silsilesile olan münasebetlerini tayin etmek için, şüphesiz ilmin onları “Nefsi-likten kurtarması,, lâzım gelir. Fakat, ilim eğer bilinmesi mevzuu bahsolan şeniyeti bozsaydı, ve eğer ahlâkî vakıaların ilmini kendimize hazırlamak için, bu vakıalarda asıl ahlâkî olarak bulunan şeyden bunları soymak ile işe başlasaydı, bu şeyileştirmenin kıymeti kalmıyacaktı.

Bazı felsefe mezheplerinin, bir nev’i zihnî kimya vastasile gayri mütahayyiz unsurlardan başlayarak mekânı, vücade getirmek teşebbüsünde buldukları gibi, hatıralar tedâisi, terbiye, anane, kazanılmış itiyad vastasile bu nev’i vasfi izah etmiye çabaladıkları da doğrudur. Bir manaca bu, ahlaklılığı izah etmek isterken onu ortadan kaldırmaktır. Bu teşebbüsler muvaffak olmadı, ve onların bugün artık oldukça terk edildikleri gözükür. Bunlar lüzumunda, onların muhalifleri tarafından ifade olunan korkuları bir dereceye kadar muhik gösterebilecekti. Guyau’nun tenkidi bilhassa bu mezheblere hitap ediyordu. bununla beraber, hatta bu mezheplerin teveccüh gördükleri zamanda mevcut ahlak için hakikaten korkutacak hiç bir müessif netice varmidi? anladıkları gibi, yahut daha ziyade kendilerine emrettiği gibi vazifeye karşı çok ihtimam, çok hürmet gösteren, bu mezhebin en kanaatli iki mümessili olan John İstuat mll, James den başka hemen hemen hiç kimse olmamıştır; böyle olduğu halde, bunların tesirine maruz kalan muhitte bu mezhebin ahlâkî kıymetini kayb ettiği söylenemez. Daha ziyade âksi doğru olacaktır. -Neticesizlik ve hiç bir şey ispat etmezlik denilecek-

tir: insanlar, mezheplerinden daha iyi idilir. - Fakat, buralarda bir neticesizligi davet etmiye ihtiyaç yoktur .

Ahlakî mükellefiyet hissini bir tedâici nazariyesiyle “izah etmek,, için onların sarf ettikleri, esasen bedbaht olan cehitleri bizzat onların içtimaî vazife hakkındaki çok canlı hislerinden ileri geliyordu. Felsefî hakikati bütün kuvvetleriyle yükseltmeye, ve mantıkan muhik gösterilemeyen sirrî itikatlar yerine akli hükümleri geçirmeye kendilerini mecbur telakki ediyorlardı. Bu sefer bu mecburiyeti izah etmek için, - hususî ahvalin tetkikinde ihmal edilemeyecek unsur olan - iki Mill in ferdî seciyesinden başka olarak, onların zamanındaki “ahlakî şe’niyeti,, ve hususîle Bentham’ın mektebile birlikte müşte- reken onlarda bulunan içtimaî mefkûreyi tahlil etmek kifayet edecekti.

Vakıa filen, bu mezheplerin, muhaliflerin onlar hakkında söyledikleri kadar müessif neticeleri yoktur. Bütün bütün başka bir usul ile işe başlayarak, izah ederken bittahsis ahlakî olan şe’yi tanımamak tehlikesine düşmeyen, ilmî taharriden hiçde haydi haydi korkulmayacaktı. - fakat Guyau’ ile birlikte M. Fouillée, derki teemmülün garizeyi ortadan kaldırması bakidir. - bunun bütün garizeler hakkında doğru olması şüphelidir. Ve vazife hissi garizeye benzetilemeyecektir. Şüphesiz bu hissini emirliliği ve pek meydanda olan bir kendiliğinden olması vardır. Fakat başka yerde, çok kere şahsiyetin en mükemmel, bazı kere en yüksek tabirini vücade getiren bir teemmül, bir kendine tasarruf, bir şuurlu cehd, yani tam bir garizeye mukabili tazammün eder.

Vicdanın garize mahiyetine dahli olması, ve onun garize gibi teemmül ile ortadan kalkabilmesi fikirlerini meydana koyunca, Schopenhauer’ in meşhur aşk nazariyesine oldukça mümasil bir telakki tanınmış olumuyormu? malûm olduğu üzere aşk, hatta ferdin kendini saadetine dalmış zan ettiği anda bile, nev’in dehasile bilerek teşkil edilmiş bir aldanış olecaktır. Bunun gibi, ahlakılık içtimaî nizamı muhafaza için, takdirilahî tarzında tan-

zim ve tevzi edilmiş bir hileyi gizliyecektir. Bu hile meydana çıkarılınca, her şey kayb olacaktır. Ferd artık kendi hodbin temayüllerini tatmin edecek yerde, ahlâkî fedakârlığın yüksekliğini tercih etmek yoluna gitmeyecektir. Kuvvetini kayıp etmiş olarak, artık uzun müddet "aldanma,, dan imtina edecektir: Bu kelime Renan'ındır. Fakat bu Schopenhauer, metafiziki az mahirane olduğu kadar, az kanaat vericidir. Bereket versin ahlaklılığın mebnası muhkemdir. Bu mebna her cemi yetin bizzat kendi bünyesinden ayrılamaz. Bir içtimai zümrenin ahlâkı onun lisanı, onun müesseseleri gibi, onunla birlikte doğar, onunla birlikte inkişaf ve tekâmül eder, ve ancak onunla birlikte kaybolur.

*
**

Bununla beraber, ahlak zuhur ettiği cemiyetin "fonksiyonu,, olunca, bizzarure cemiyet ile beraber tenevvü eder. Diğer bir tipde olan cemiyette ahlâk, başka bir tip alır. hattâ ahlâk, muayyen bir cemiyette muhtelif devirlerde, yahut bir devirde, muhtelif sınıflar için başkadır. Bu nev'iden bir telakkide, vazife nasıl kendi otoritesini muhafaza edebilir? İnsanın vazife uğruna hayatını feda etmesi bir kaç asır evvel istenilmediğini ve bir kaç asır sonrada istenilmyeceğini' hatta ihtimal manası kalmayacağını düşününce o uğurda hayat nasıl feda edilir? artık çok değeri kalmayacağı vakit de, kazanılmış itiyad kuvvetile, vicdanın nizamına riayet edilecektir. Fakat talep olunan cehit fazla zahmetli ise, vazife onu alt edecektir ve bu suretle, verdiğimiz izahate rağmen, ahlâkî vak'aların tabii bir ilmini vücade getirmek tesebbüsü, ahlâkılık için mühlik bir tehlike olarak kalacaktır.

Bunlar şöyle cevap verebilirler: 1.Vazifelerin zamanla değişmesi, muhtelif insan cemiyetlerinde ahlakların tahalüfü, pek iyi uzlaşılması lâzım gelen bir vakıadır. Bugün artık hiç kimse buna itiraz etmez. Hatta bütün insanlar için aynı olan, tabii bir ahlak kabul edenler bile, bunun ancak bilkuvve umumî olup, bilfil, medeniyetler muhtelif olduğundan, onların ahlakının da muh-

telif olduğunu itiraf ediyorlar. Bu müşahede bize kifayet eder. Hatta biz bütün cemiyetler birbirine benzediğinden dolayı, aynı ahlakı tatbik edeceklerini söyliyerek, bunları şüpheyeye düşürmeye hiç hakkımız yoktur. Ahlak diğer bütün içtimaî müesseselerin hepsinin bir “fonksiyonu,, olarak gören kimse ile bizim telakkimizden daha iyi uyuşan bir şey yoktur. Yalnız bizim münekkitlerimiz hemen münhasıren, alelîtlak insan hakkında nazariyeler yürütmeye alışmış olduklarından, bu farzî olan küllî bir ahlaka bağlanır kalırlar, halbuki bizim nazarlarımızda asıl ehemmiyeli olan cihet, muayyen tahalüfü yani mevcut olan, yahut mevcut olmuş bulunan muhtelif içtimaî tipler dahilinde ahlâkî şeniyeti ilk önce tetebbu etmektir. Eğer oldukça geniş bir mukayese sahası ele alınır, ahlâk kaidelerinin izafî ve muvakkat olması, her vakit, müşterek bir ittifak ile, bilinmiş oluyor. Bu halde, bu kaidelerin izafiliği, bu kaidelerin istediği riayet ile itlâf edemez olduğunu niçin iddia etmeli?

Bundan evvel getirilmiş olan delillere müracaat etmeksizin tecrübe bize, bilâkis, ispat ediyorki, bir vazifenin mükellefiyeti hissi ortadan kalkmaksızın, o vazifenin mahallî ve muvakkat vasfı malûm olabilir. Meselâ, bir kaç asır evveline gelinceye kadar bir şehirde salgın bir hastalık zuhur ettiği vakit, hekimler ona tutulmaktan korkarlarsa diğerleri gibi kaçarlardı. Herkes bunu tabîî görür, hiç kimse bu hareketi bir cinayet telakki etmez, ve onların vicdanı kendilerini muazzap etmezdi. Bugün bir veba bir humma bir kolera zuhur ettiği vakit bir hekim kaçarsa, en mübrim vazifelerinden birini ifa etmemiş olur. Efkârî umumiye, tarafından, kendi meslekdaşları vicdani tarafından, ve kendi vicdanı tarafından şiddele mahkûm olur. Farz edelim ki o hekim Londuranın maruz kaldığı büyük veba zamanında hekimlerin bile bile hareket ederek kaçdıklarını bilsin, ve bu vazifenin kendini icbar etmediği bir zamanı evelden görür tahmin etmiş olsun : bu bilgi kendine mesleginin tahmil ettiği mükellefiyeti neden dolayı zaafa uğratsın? Şüpesiz eğer kendisi Londuranın vebası zamanında yaşamış olsaydı, onun vicdanının

kendisini meslekdaşlarından daha fazla icbar etmeyeceğini, kendi kendine söyleyecekti; fakat yirminci asırda yaşadığından dolayı kendisine şimdiki vicdanı tarafından emr edilmiş vazifeleri ifadan kaçamaz. İşte bizim ahlakî şey'i "şe'niyet,"in den anladığımız şey budur, bilhassa bu şe'niyetin mahiyeti peyiliği tesis ettiğinden dolayı, âlimlerin taharrilerinden hiç korkusu olmadığı gibi, filosofların nazariyelerinden de hiç korkmaz.

Bizim münakkidlerimizi dinleyince, bir ahlak kaidesine ittiba edenlerin o kaidenin kendilerine münfeil bir itaat isteyen bir kudret vasıtasile ebedî bir düstür haline konmuş bir emir olmadığını fark edecekleri gün, artık o kaide kendisine riayet edilmek taliini kayıp etmiş olsun gibi görünür. Fakat hiçte böyle değildir. Garabete düşmeksizin âksi dava müdafa edilebilir. Her insan cemiyetinde, hususiler bizim cemiyetimizde, ne kadar çok ilerlediği zan olunursa olunsun, bir çok kaideler vardır ki bugün onların mevcudiyet sebebi kalmadığı, faydası kalmadığı boşuna bilinir: o kaidelere istifade edenler tarafında olduğu kadar, zarar görenler tarafından da daima itaat edilir. Kim bilir, ilimden ümit edilen tarakki suretlerinden biri de artık hükümleri kalmamış, bununla beraber riayet edilmekle bulunmuş olan bu emirlerin zevali olmayacak mıdır?

2. Mutlak ve kat'i olan, ve böyle olduğu için ferdî vicdana riayet icbar eden vazife ile, hatta filen henüz daha bir müddet riayet edilmekte olmakla beraber, izafi ve muvakkat olan ve böyle olduğu için riayet edilmek hakkını kaybetmiş eden vazife biri birile taaruz ettirilir. Fakat bu davanın aksi câlidir. vak'aların şe'niyetine tevafuk etmez. Hatta yalnız izafi bilinen vazife riayet ve itaat edilmekte devam etmekle kalmaz; belki mübalagalı gayeler içinde, orta halli bir çok gayeler mündemiç olabilir. Bir sene devam eden yahut mevsimlere göre değişen moda hükümleri, ve değişmesi asırlara muhtaç olan aileye müteallik vazifeler arasında, sabitliğin mümkün olan bütün derecelerini gösteren mükellefiyetler için yer bulunur. "muvakat,"

vasfı aynı manada olarak hepsine tevafuk etmez. Şüphesiz bir cemiyetin ahlakı, o cemiyetin bünyesine, âit olduğu tipe, onun tekâmülünün şimdi bulunduğu mertebesine v. s, göre izafidir. İmdi onun için değişmek mukadderdir, ve bu manaca o ahlak muvakkattır: Fakat o cemiyetin hukuku, onun dini, onun konuştuğu dil gibi muvakkattir. Böylece nesillerin uzun taakübüne şamil olan bir muvakkatlık, ferdin kısa hayatına göre, kat'ıye muadil olur. Tecrübenin isapt ettiği gibi, bu muvakkatlık kendini açıkca emr mahiyetini alan mükellefiyetler suretinde olarak, ferde icbar eder. Ferdin anasından öğrendiği dili birdenbire değiştirmenin nasıl kendisine âit olmadığı gayet iyi görüldüğü gibi, onun dahilinde insan haline geldiği cemiyetin mükellefiyet telkin eden kaidelerinden bütün bütün başka kaidelere tâbi olarak ahlakıya yaşayabileceği de hiç anlaşılabilir. İmedi telâşe en hazır olan vicdanlar sükûn bulabilirler. Böyle anlaşılabilir her ahlakın izafî ve muvakkat vasfı - örfler ilmi yalnız bu manada olarak o vasfı tazammün eder, - mevcut olan ahlakîyetin sabitliğini tehlikeye düşürmez.

III

İçtimaî noktai nazardan bozucu ve ahlâk hakkında "yıkıcı kazması,, olmak ithamına karşı müdafaa edilmiş olduktan sonra, bir örfler ilmi ve bir aklî ahlak san'ati telakkisinin aksi bir itiraza cevap vermek mecburiyetinde olması oldukça gariptir. Bununla beraber bu telakkiye karşı "içtimaî bir tarakki husule getirmek yahut hattâ anlamak imkânsızlığına,, "olsa olsa *vis medicatrise naturae* idame ettirecek sırf bekleyici ve munfail bir hale,, hülâsa,, mutlak bir muhafazakârlığa,, götürmekle tariz olunur. öyle görünüyor ki, bu itirazlardan biri diğerini hariçde bırakacaktır. Mezhep cemiyetin şimdiki haletini hudutsuz bir surette tutmaya meyyal olunca, nasıl olurda aynı zamanda bir kudret mâyesi ya bir inhilalci tarzında müessir olabilir?

Bununla beraber, bir mânaca, iki itiraz telif edilemez değildir. Ahlakîyetin zayıflaması, münekkitlere göre, mezhebin bir neticesidir ki *filen* mezhepten çıkmış olacaktır; mutlak

muhafazakârlık ise mezhebe tarafdâr olanın, eğer umdelerine sadık ise, riayet etmiye *mecbur olacağı* bir haldir. Birinci itiraz vicdani ferdî olarak mulahaza eder; ikinci itiraz içtimâî tesire taalluk eder. Peki niçin örfler ilmi burada “sırf bekleyici ve munfail, bir hal, e müncer oluyor? çünkü bu ilim içtimâî vakialarda bizim müdahalemizi, bu vakiaların ilmine tâbi kılıyor. Şu halde biz bu ilmi tatbikatına imkân veren noktaya kadar götürmüş olmaktan uzak bulunuyoruz. İmdi, bizim henüz daha içinde bulunduğumuz ve daha asırlarca müddet devam edebilecek olan cehalet dolayısıyla ihtiyatkârlık bize ictinap etmeyi tavsiye eder. Bizim müdahalemiz, bizim beklediğimizden tamamen başka türlü neticeleri husule getirmek tehlikesine maruz kalacaktı. Madem ki her cemiyetin haleti, her an, “olabildiği gibi iyi yahut fenadır, en hakimâne hareket hiç birşey yapmamaktır. Böylece, mezhep bu noktâ nazardan, en son hadde bir muhafazakâr, ve denilebilir ki, munsif olacaktır.

İtiraz edenler buradada unutupyorlar ki biz her şeyden evvel, bilgi noktâ nazarile tatbikat noktâ nazarını mümkün olduğun kadar mükemmel bir tarzda tefrik etmeye uğraştık. onların nazarında, bazı içtimâî meselelerin müstaceliyeti, eğer ilim varsa, ilmin daha bu günden o mes’eleleri itminan verici bir surette hal etmesini talep eder. Eğer ilim buna muktedir olmadığını itiraf ederse, o halde ilim neye yarar? Ona itibar edilmez. Mösyö Cantecor’ın dediği gibi, ilmin bizim ihtiyacımıza tekabül etmesi lazım gelir. Kezalik şimdiye kadar bu madde hakkında - ben çok meşru olan amelî sebeplerle tahrik edilmiş demiyorum - fakat hiçde meşru olmayarak o sebeplerle idare edilmiş olmayan sipekülasyon hemen hiç yapılmamıştır. Eğer «maddî tabiat» gibi “manevî tabiat, de hakikaten tetkik edilecek objektif bir şeyiyet olarak anlaşılıyorsa, eğer bu tabiatın de madde yahut hayat âlemi gibi birdenbire malûm olamayacağına akıl erdirilseydi urfler ilminden tatbikata dair olan meseleler hakkında derhal bir cevap talep edilmiyecekti.

örfler ilmi ne ahlak hakkında, ve haydi hadi ne de siyaset hakkında bir kitap olmadığından dolayı, onun araştırmaları ancak nazari meselelere taalluk eder. Binaenaleyh günün meselelerine karşı diğer ilimler gibi alâka göstermez. Muhafazakâr mı, liberalmi yahut ihtilâlcimi olmak lâzım geleceğini ondan sormak, onun, ilim olmak itibarile, gök mekanizması yahut nebatat hakkında olduğu gibi cevap vermiyeceği bir meseleyi sormak demektir. Onun fonksiyonu mümkün olduğu kadar sarih bir surette vakıaları bilmeye, ve onların kanunlarını aramaya münhasırdır. bir fizik yahut fizioloji laboratuvarında toplanan çalışıcılar çok muhtelif siyasî fikirler ortaya koyabilirler. Bunun gibi, hepsi de örfler ilmi ile meşgul olan bir takım âlimlerin içinde de birbirine tamamen muhalif içtimaî temayüllere tesadüf olunur.

Örfler ilminin, olduğu gibi, siyasete karşı kayıtsız kalmasına mukabil, ihtimal siyaset te urfler ilmüne karşı alâkasız kalmaz. Partiler her vakit efkârı umumiyede kendilerinin işine yarayabilecek şeye karşı fırsat beklerier. Eğer kendilerine fayda vereceğini düşünürlerse filan yahut falan ilmî mezhebi büyük merasime hacet kalmaksızın, benimsemekte tereddüt etmezler, bir kaç sene sonra ahval değişecek olursa artık ondan bahsetmemeğe yahut hatta onunla mücadele etmekle işin içinden çıkarlar. On dokuzuncu asrın ikinci nısfında istihâleci nazariyelerin bu oyuna yaradıklarını kim hatırlamaz? *Nevilerin menşei* henüz çıkmıştı ki, ondan insanın menşesine müteallik, ve sonra da bu meseleyi alakadar eden dinî akidelere müteallik neticeler çıkarıldı. Akideler için en dişeyi mucip olan, Darwin nazariyesi derhal tarihi tabii ile hiç te meşgul olmamış olan bir sürü taraftarlar kazandı. *Origine des Espèces* ve *Descendance de l'Homme* dinî esaslar nazarında maznun olduğundan dolayı, ihtilâlcilerin baş kitapları oldular. Fakat işte biraz sonra hayat için mücadele, tabii ıstıfa, muktesep evsafın tevarüsü meseleleri müsavat mefhumlarından daha ziyade aristokrat temayüllere daha iyi uygun

gelir görüldüğü halde, anglikan papazları hıristiyan itikadile istihalecilik arasında uyuşulamıyacak hiç bir şey görmezler. İş onda kalsın: şimdi, Darvencilikten faydalanan muhafazakârlardır, halbuki ona fena nazarla bakan onların muhalifleridir. Nihayet, partiler kendi muharebeci mizaçlarını başka yere saklayıp ta tabiatçilere âit olan meseleyi onlara terkettikleri zaman gelir. Urfler ilmi, buna benzer mubaheselerin kendi mevzuunda husule gelmemesini menedemez. Muhafazakârlar ve inkılâpçılar sıra ile, aynı zamanda olmasa bile, urfler ilminde kendi vaziyetlerinin doğruluğunu bulmuş olduklarını belki iddia edecekler, veyahut efkârı umumiye huzurunda onunla mücadele etmek liyakatini edinmiş olacaklar. Bu öyle bir uygunsuzluktur ki mevzuunun mahiyetinden dolayı, urfler ilmi diğer her ğangi ilimden daha ziyade buna maruz kalır. Fakat bundan onu mesul tutmak doğru olmaz.

Urfler ilmine aslâ gelmeyen itiraz, bizim bu ilim üzerine teessüs ettiğini anladığımız aklı sanata daha büyük bir kuvvetle gelir mi? İlk önce öyle gözükür: zira eğer bu sanat ancak uzak bir istikbalde teessüs edebilir. Bu arada biz hareketsiz kalmağa mecbur değil miyiz? Bizim aklı bir surette sanati yapacak vasıtamız olduğundan dolayı, hattâ hemen halledilmesi icap eden meselelerde bile, taraftarlıktan çekinmeli değil miyiz? Hudutsuz bir zamana kadar biz çekinmeye mahkum değil miyiz? Aslâ. İlim henüz bizim filimizi idare edemediği ve bununla beraber işlemek zarureti kendini gösterdiği vakit geçmiş tecrübeler ve bildiğimizin mecmuuna nazaran bu gün en mâkul gözüken kararı vermek lâzım gelir. Akli selim bize bunu tavsiye eder, ve İşlerin kuvveti bize bunu icbar eder. Biz daha evvel bin bir türlü ahvâlde onu halletmek mecburiyetinde kalmış değil miyiz? Meselâ tebabet, basit zanlar üzerine, yahut tedavi edilmek lâzım gelen arizaya benzeyen arizaları iyi neticeler vermiş olan eski tecrübelerin verdiği itikat üzerine çok kerre müdâhale eder. Bunun gibi, bir cemiyet ki kendine ıztırap veren fenâlığı anlıyor, hattâ onun hakkında ilmi ve

binaenaleyh sanati henüz olduğu halde bile, edinmiş olduğu vasıtalarla, kendinin en iyi bildiği tarzda o fenalığı tedâvi etmeye yeltenecektir. Ve kendi vereceği kararların biraz uzak olan neticelerini fark edemeyeceğinden dolayı, daha fenasını düşmek korkusu ile bu fenalık hakkında aldanabilecektir. Fakat onun muvaffak olması da mümkündür, ve muvaffakiyetsizlik imkânı eli kolu bağlı durmağa bir sebep olamaz. Niçin falan müdahale muvaffak oluyor da diğer falan müdahale olmuyor? Muvaffakiyet şartları o kadar müterekkiptir ki, bizim bilgilerimizin şimdiki halinde, onun hakkında itminan verici bir tahlil yapamayız. Hiç olmazsa biliriz ki mehâret, tasmim, siyasî hareket, devlet adamının dehâsı, bunlara tesadüf edildiği vakit o fenalık üzerine katî bir tesir icra edebilirler. Hemen hemen fazla bedihî olan bir hakikat ki bizim mezhebimiz inkâr etmeyi düşünmez. "İlim yapılmadıkça, çekininiz,, demez ve diyecek değildir. Bilâkis: "Başka yerde olduğu gibi burada da lâzım olduğu vakit, ve lâzım olduğu derecede katî bir surette hadiseler müdahale etmek için, daha iyisi tabiat ilmine sahip olmaktır,, der. Fakat bu ideale vasıl oluncaya kadar - eğer bu ideale irişilecek ise - herkes "mümkün olduğu kadar, en mâkul olan,, muvakkat kaidelere göre hareket etsin, bu her vakit muhafazakâr kaideler demek değildir.

Böylece, bir münekkit bizim "son derece muhafazakâr neticelere... Cemiyeti teessüs ettiği halde tutarak onu sarsacak arizalardan korumağa,, vardığımızı zannettiği vakit, mezhepten tabiatile hiç te çıkmıyacak olan neticeleri çıkarır. Şüphesiz, aklî olan ahlâk sanatı henüz var olamaz, çünkü o daha evvel içtimâî müesseselerin ilmî bilgisini istilzam eder, halbuki biz henüz daha bu ilmi kazanmağa başlıyoruz. Fakat bizim cehaletimiz, bu ilim yapılmıya kadar, ne olursa olsun, bu müesseselere dokunulmaz ve mukaddes bir vasıf verir mi? Bu, bu neviden bize isnat olunan bir tasdiktir: biz bunu kabul etmeği reddederiz. Bilâkis, pek yakında biz diyeceğiz ki: ilim yapılmadıkça, hiç bir müessesenin dokunulmaz ve mu-

kaddes bir vasfı yoktur. İlmî vaziyetin aynı zamanda tenkidî bir vaziyeti nasıl olmazmış? Şüphesiz, bizim noktai nazarı-
mızdan bütün ahlaklar olduğu gibi, bütün müesseseler de “tabi-
idir., Fakat “tabîi., demek bazılarının zannettiği gözükütüğü
gibi “meşru., demek ve Apriori olarak muhafaza edilmeli
demek değildir. Âlime göre hastalık sıhhat kadar tabiidir.
Bundan kangren olmuş bir uzva sağlam bir uzuv gibi bakmak
lâzım gelir neticesi çıkmaz. İlmin her şeyi müşahede ettiğın-
den, her şeyi müsâvi bir kayıtsızlıkla muhafaza etmeği tav-
siye ettiği neticesi çıkarılmak lâzım gelmez

Bundan sonra, bizim mezhebimizin neticesi “hiç bir şeyin
ferdî bakımdan kabul edilmeyerek, içtimaî bir iradeye göre
hüküm edilir, bir esâret., olmadığını göstermek zarureti var
mıdır? Eğer bu zarurî olsa idi, filvaki netice müthiştir.
Fakat ürfler ilmi hiç te böyle bir şeyi tezammun etmez. Bil-
akis, muayyen bir anda bir cemiyette kuvvetlerin ahenginin
asla mükemmel olmadığını bilir. Daima bir *cancordia discors*
dir. Cemiyette, bir ihtilâf çıkaracak olan diğer cehitlerle kar-
şılaşmış olup şimdiki muvazeneyi koruyacak olan cehitlerin,
muhtelif temayüllerin; iktisadî, dinî, hukukî hadiselerde, kom-
şu olan cemiyetlerle olan münasebetlerde, ahalinin azalıcı ya-
hut çoğalıcı teksüfünde husul bulan tebeddüllere tekabül eden
yeni mefhumların ve yeni hislerin zuhuru, v.s müşahede olu-
nur. İçtimaî irâdeye göre hüküm etmek hakkını fertten red
etmeğe gelince, mademki kaidevî olmadığından dolayı artık
men’î de olmayıp kimseden hic bir şey men etmez. Şu halde
ilim nasıl bunu düşünür? Bu istibdat hakkında akli ahlâk
sanatından mı korkuluyor? Fakat, tarifi itibarile, bu sanat
ancak içtimaî müesseseleri “islâh etme., ye yarayacaktır. Bu
islâhın hiç te şimdiye kadar içtimaî tarakkinin en kudretli fa-
aliyetlerinden birini kırmadan ibaret olacağına ihtimal yoktur.
Bilakis, fertlerin daima daha büyük olacak istiklâlîni tedarik
etmeyi, aynı zamanda daima daha sıkı olacak içtimaî bir te-
sanüdü temin edeceğini ondan beklemek lâzım gelir. Eğer bu

gün bu iki iş biribirini hariçte bırakırlarsa, şüphesiz kusur bizim cehaletimizde, ve o cehaletin şimdiki cemiyette fertler üzerine yüklettiği ağırlıkların katılığındadır.

Netice şudur ki, gerek vicdan namına olsun, gerek siyasi ve içtimai fiil noktai nazarından olsun, ifade olunan az çok canlı korkular gibi, tetkik ettiğimiz bazı itirazlarda, fazla zahmet çekmeksizin müşterek bir menşee, raci olur. Bunlar, bir çok ve kuvvetli sebeplerden dolayı bir “manevî tabiati,” ve bu tabiati bilmeğe tatbik edilmiş bir ilmi kabul etmeye olan bir nefretten ileri geliyor. Biz bir münekkitte bunun âdetâ saf bir itirafını buluyoruz. Kendi has fikirlerini meydana koymakla nihayetlenen uzun bir münakaşadan sonra, şu mânalı cümleyi yazıyor: “Biz cemiyeti aslâ iyice bilemiyeceğiz, ancak biz onu kendimiz *yaptığımız* mertebede bileceğiz.” Bu neviden bir itikat baki kaldıkça, içtimai şeniyette temenni olunan tehavvülleri tayin etmek için, hatta maşerî olan, irade fiillerinin kâfi geleceği tahayyül edildikçe, filhakika ilim vasıtasile geçen uzun ve zahmetli dolaşmağa çabalamak neye yarar? Bundan vazgeçmek ve yalnız ehemmiyetli olan, neticeye doğruca gitmek çok daha basit, ve daha idarelidir. Bedbahtlık odur ki bilinmeyen bir tabiati “sistemli bir surette tahvil etme,” de tâlih pek te yâver olmaz.

Filvaki, “insan iradesinin ham tabiatın üstüne yeni bir âlem daha koyacağını, o kadar emniyet ile ispat etmeğe kalkışmak, kelimenin bütün manasile onun bir “tabiat,, olmasına, mevcut olmak için bize tâbi olmayan, bizim bildiğimiz ve ancak sebatlı ve usulî bir araştırmak ile meydana konacak olan kanunlarla idare olunan şeyi bir şe’niyet olmasına kanaat getirilmemiş demektir. Daha ziyade, nihayet ancak insan vicdanlarında tezahür eden bu içtimai tabiatın, o vicdanlara karanlık kalmış olamayacağı düşünülür. Bu içtimai tabiate nüfuz etmek için “insan,, ın ne olduğunu bilmek, ve pek eski zamandan beri filozoflar ve ahlâkçılar tarafından başlanmış olan çalışmağa devam etmek kifayet edecektir. Ve nihayet, maddî

tabiat ile manevî tabiat arasındaki fazla sıkı olan bir mümasalet, hem doğruya benzemez hem de mahzurlu bir garibe olarak reddolunur. Fakat unutuluyor ki, yüzlerce ve ihtimal binlerce sayılacak olan uzun asırlar esnasında, bizim ecdadımız, bizim bugün manevî tabiati yaşadığımız gibi, ve ihtimal ondan daha içten bir surette, maddî tabiati hissettiler ve yaşadılar: demek istiyorum ki maddî tabiat onlara hem çok menus ve hem de çok meçhul idi o derece ki manevî tabiat bize öyle değildir. İptidailerin itikatları ve amelleri bize bu hususta sayısız deliller verir. İmdi, kanunlarile şeyileştirilmiş olup, bugün bizim anladığımız gibi olan maddî tabiati, ancak hemen hemen munhasıran sübjektif ve hissî olan tasavvurlarla henüz malûm olan manevî tabiatle mukayese etmek lâzım gelmez. Bu manevî tabiate iptidailerin maddî tabiatini, yahut bugün şeyileştirilmiş olan maddî tabiate ilmin kanunları sayesinde meydana çıkarmağa başladığı manevî tabiati yaklaştırmak lâzım gelir. Böyle olursa mümaselet doğrulur, ve derin bir surette meydana çıkar.

Kezalik bu mümaseletin bizim istikbalden neyi bekleme-mize müsâit olduğu da gözükür. Şüphesiz demin bize vad edilmekte olan "sistemli tahavvül,, içtimaî tabiati tanımak zahmetini çekmeksizin, yalnız uygun iradelerin haesâsile olmaz; — belki müterakki bir hürriyet, bu tabiatın bizi inkiyat ettirdiği, ve ilim olmayınca kendimizi asla kurtaramıyacağımız köleliklerden bazılarını yavaş yavaş bizden çekecektir. Buna yalnız hüsnü niyet kifayet etmez. Eğer ahlâkî mevize manevî tabiati "değiştire,, bilmiş olsaydı, en yüksek dersler en müessir ve en güzel misaller, uzun asırlardanberi tesirsiz kalır mıydı? Sırf cehaletin mukaddes yahut faydalı diye inabileceği sebeplerden dolayı ne kadar cehitler hebâ olmuş ne kadar kurbanlar verilmiştir! Nasıl zihnin terakkisi yavaş yavaş, bir raddeye kadar, insanların uzun zaman köle ve musap olduğu, maddî tabiatın kuvvetlerine hâkim olmağa ve istifade etmeğe isal etti, bunun gibi manevî tabiat ilmi de,

kurtulamiyanlar için o kadar ezici bir surette ağır olan, içti maî tabiatın zaruretlerinin ağırlığını şüphesiz şüphesiz tahfif etmeğe müsâit olacaktır. Bu mümaselet hiç te cüretkârâne değildir: Fakat şimdiye kadar, hemen hemen sırf hayâlî olarak kaldı. Bu hayal bir şe'niyet olacak olan ilmin terakkisine tâbibir. [1]

Lévy-Bruhl — Halil Nimetullah

[1] Bu mukaddimede ancak bizim tezimizin esasına itiraz eden, ve bize karşı ahlâk nazariyesinin an'anevî şeklini müdafaa eden münekkitlerin itirazları — tam olduğu iddiasında bulunmaksızın — mülâhaza edilmek istenildi. İmdi burada, meselâ M. Rauh gibi, bir çok esaslı noktalar hakkında bizim ile mutabık olan, ve başka bir mahiyette (ahlâk tecrübesi) araştırmalar ile ikmalini zarurî görmekte beraber hiç olmazsa toptan bizim usulümüzü kabul eden, diğer münekkitlere mahsus olan nazariyeleri münakaşa etmek vazifeden sayılmadı. Bu(yani ahlâkî tecrübe) bizzat çok enteresan bir telakkidir, fakat biz burada tetkikine mübaşeret edemeyiz.

Biz burada, M. Albert Bayet tarafından kendi *Moral scientifique* inde teklif edilmiş olan "içtimai ilimlerin ahlâk tatbikatını,, da müuakaşe edemiyeceğiz. Muharrir prensip itibarile, ürfiler ilmile akli ahlâk sanatının tetrikini kabul ediyor, fakat bundan çıkardığı "tatbikat,, bizim mezhebimizin bir tefsiri gibi mülâhaza edilir bir tarzda hiç olmamış. Filvaki onun kullandığı usul, hiç bir iltibas imkânı olmaksızın bizimkinden çok farklıdır, ve binaenaleyh bizim eserimizde yaptığımız fikirler ile M. Albert Bayet'in intaç ettiği neticeler arasında tezatlar pek meydandadır.